

DİNLERDE TANRI ANLAYIŞI*

Mariasusai Dhavamony/çev. Fuat AYDIN**

İnsanın dini tecrübesinde, kendisiyle ilişkiye girdiği, şahsiyeti olan “tabiatüstü varlıklara” inanç, bütün dinlerin ayırt edici bir özelliğidir ve bu yüzden de o, her yerde yaygın bir şekilde görülür. Ancak dinlerde bu tabiatüstü varlıklara olan inanç, çok farklı şekillerde tezahür eder. Zımnen ya da açık olarak bir diğer Yüce Varlığı dışlayacak biçimde Tek Tanrıya inanç ve ona ibadet etmeyi, *monoteizm* (*tek tanrıcılık*) olarak isimlendireceğiz. Tanrıların çokluğunu kabul eden inanç ise, *politeizm* (*çok tanrıcılık*) olarak adlandırılır. *Henoteizm*, tercihen en yüce Tanrı olarak kabul edilen tek tek tanrılara, geçici bir süre için Yüce Varlık olarak yönelme inancını ifade eder. *Monolatry*, bir tanrıya ibadet edilirken diğer milletlerin ya da grupların tanrılarının da kabul edilmesini ya da inanç olarak birden çok tanrının varlığı kabul edilirken dindar insanın dua ya da ibadet şeklindeki uygulamayı, yüce varlık olarak bir tanrıya yöneltmesini ima eder.

1.Monoteizmin (Tek Tanrıcılık) Tarihsel Gelişimi

Tarihsel olarak konuşulduğunda monoteizm yani, açıkça diğer bütün tanrıları dışlayarak yalnızca Tek Tanrıyı kabul eden bir inanç her zaman çok tanrıcılık (politeizm) bağlamında vuku bulduğu için, zaman bakımından çok tanrıcılıktan daha sonra ortaya çıkan bir olgudur⁴¹³.

Mevcut tarihsel verilerin sonuç çıkarmamıza izin verdiği ölçüde, Mısır kralı İkhnoton’un tek tanrı güneş ibadeti, katı ve açık monoteizmin (M.Ö. 14. yüzyılın ortası) ilk tarihsel ifadesi olarak kabul edilebilir. Ancak, kralın

* Bu metin Mariasusai Dhavamony, *Phenomenology of Religion*, Universita Gregoriana Editrice, Roma 1973, s. 111-134’deki “The Conception of Deity” başlıklı kısmın çevirisinden oluşmaktadır.

** Doç. Dr., SAÜ. İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Dinler Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi (faydin@sakarya.edu.tr)

413 Bkz. R. Pettezoni, *Essays on the History of Religions*, Leiden, 1954, s. 1-10. Pettazoni’nin monoteizmin politeist bir ortamdan ortaya çıkışı yaklaşımını ele aldığı bir diğer çalışması için bkz. “Monoteizmin Teşekkülü”, çev. Fuat Aydın, SAÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2/2000, s. 285-294.

ölümüyle ortadan kalktığı için, bu ilk monoteizmin varlığını uzun süre devam ettiremediğine işaret etmemiz gerekir.

Güneş tanrısı Aten'in şerefine söylenen ilahilerde, diğer bütün tanrıların ve onlara özgü dinî tören şekillerinin ret ve terk edilmesi çarpıcıdır. Aten dünyanın ve dünyadaki hayatın yaratıcısı ve düzenleyicisi olan Tek Tanrı'dır; gerçekten de o, bütün canlıların yaşadıkları Hayat'tır. Yeryüzündeki bütün yaşam, Güneş'in hayatı, ışığı ve sıcaklığından ortaya çıkar ve var olur; anne karnındaki çocuğu o yaratır ve büyümesinin sebebi odur.

"Sen uzaktasın (göklerde) ve ancak ışıkların yeryüzünde faaldır". Sen yine batıya dinlenmeye gittin ve dünya ölümün karanlığı gibi karanlık içinde kaldı; Sen doğdun ve insanlar uyandı: Sen onlara hayat verdin".

Ayrıca Aten, yalnızca Mısırlıların değil, fakat bütün insanların Tanrısı olarak kabul edilir:

"Onların dilleri, görünüşleri ve derilerinin renkleri farklıdır; onların hepsini Sen farklı farklı yarattın".

"Sen, benim kalbimdesin; (tabii ki) bana hikmeti veren ve planlar yapan ve (onların gerçekleşmesini sağlayan) güç sensin".

İkhnoton ne bir peygamber ne de dini bir dehadır. Bu durum, onun monoteizminin niçin asla popüler bir hale gelememiş olduğunu açıklar. Ancak, bu tür bir monoteizmin açıkça ve planlı bir şekilde politeizmin bir reddi olduğunu görmek önemlidir.⁴¹⁴ Aten'in Güneş tanrısı olarak, güneşi de içeren her şeyin yaratıcısı olması sebebiyle güneşin fiziki gerçekliğiyle özdeşleştirilmemesi de, dikkate değer bir ayrımdır.

İsrail dininde, açık ve katı monoteizm, yalnızca politeistik bir çevrede ileri sürüldü ve inanıldı. Yahveh kendisini doğrudan doğruya, yanında diğerlerinin daha başlangıçta önemsizleştiği ve yok olduğu, karşılaştırılmaz bir Tanrı olarak ifşa eder. Kızıl deniz ilahisinde şöyle okuruz:

"Var mı senin gibisi ilahlar arasında, ya Rab? Senin gibi kutsallıkta görkemli, heybetiyle övgüye değer, Harikalar yaratan var mı?⁴¹⁵

Yahve'nin bütün dünyanın tek Tanrısı olduğu kesin kanaatine sahip olan İsraililer, kendi tek tanrı (monoteistik) inançlarını şu terimlerle ifade etmişlerdir:

⁴¹⁴ Bkz. Brede Kristensen, *The Meaning of Religion*, The Hague, 1960, s. 76-77. İkhnoton'un sözlerinden bu iktibaslar, bu önemli ve yetkin çalışmadan alındı.

⁴¹⁵ Çıkış 15/11.

“Ey Egemen Rab, büyüklüğünü ve güçlü elini bana göstermeye başladın. Gökte ve yerde senin yaptığın yüce işleri yapabilecek başka tanrı yok!⁴¹⁶

“Tanrımız Rab her çağırduğumuzda bize yakın olur. Tanrısı kendisine böylesine yakın olan başka bir büyük ulus var mı?”⁴¹⁷

Yetro'nun “şimdi, Yahve'nin bütün tanrılardan büyük olduğunu biliyorum”⁴¹⁸ ifadesi, Eski Ahit'teki aşikâr tek tanrıcılığı gösteren birçok ifadeden yalnızca biridir. “En Yüce Tanrı” ifadesi, Kitab-ı Mukaddes'te sıkça yer alır ve Semitik dünyada monarşik olarak düzenlenen politeist yapıda, Tek Tanrı'ya gönderme yapmak için kullanılır. Aynı şey, şu ifade için de geçerlidir: “tanrıların Tanrısı, Yahve”.⁴¹⁹

Bu bağlamda, özellikle İsrail monoteizminin gelişimini açıklamaya yönelik bir teşebbüste, hissi monoteizm tipiyle rasyonel ve felsefi monoteizm tipi arasında bir ayırım yapabiliriz. Hissi monoteizm, merkezde yer alan, ibadet edenin dua ettiği, kurban sunduğu ve yöneldiği tanrının, fiili olarak (de facto) tek tanrı gibi kabul edilmesi anlamını ifade eder.⁴²⁰ Bu monoteizm tipi, Musa ve atalar döneminin [Hz. İbrahim öncesi dönemin] (çev.) ayırt edici özelliğidir. Nebevî monoteizm olarak adlandırılan ise, yeni bir şey olmayıp, İsrail'de geleneksel tanrı tasavvurunda güçlü bir unsur olarak var olan inhisarcı tutumun bir gelişmesi olarak kabul edilebilir. İyi temellendirilmiş felsefi monoteizm, nebevi tecrübe ve düşünce alanı içinde yer almaz. Nebevi monoteizm, peygamberlerin Tanrı Yahve ile hissi tecrübelerinin sonucunda meydana gelmiştir.

Zerdüştlük, Ahura Mazda tarafından temsil edilen iyilik prensibi ve Ehrimen tarafından temsil edilen kötülük prensibi arasındaki bir ikicilikle (düalizm) karakterize edilir. *Gatalar*'da Ahura Mazda'nın Ehrimen üzerindeki üstünlüğü açık olmakla birlikte, sonraki metinlerde bu iki prensip eşitlenir. İnsan bu ikisi arasında tercih yapmak zorundadır; iyi-kötü arasındaki çatışma ise, insan hayatının sonuna kadar devam edecektir. Ancak bu ikiciliğin, Zerdüştlüğün açık monoteizmini kabule engel olamaması gerekir. Zerdüşt için, adı Ahura Mazda olan Tek Tanrı vardır ve kötülük prensibi olan Ehrimen, bir tanrı değil, yalnızca Tanrı'nın tam olarak yadsınmasıdır. İranlıların

⁴¹⁶ Tesniye 3/24.

⁴¹⁷ Tesniye 4/7.

⁴¹⁸ Çıkış 18/11.

⁴¹⁹ Tesniye 10/17; Yeşu 22/22; Mezmurlar 135/2 vd; Daniel 2/47.

⁴²⁰ Ivan Engnelli, *Critical Essays on the Old Testament*, London, 1970, s. 143.

geleneksel dinlerinin çok tanrıcı ortamında Zerdüşt, tek Tanrı'ya, "Bilge Rab" Ahura Mazda'ya inanmayı ve ibadet etmeyi öğretmiştir.⁴²¹

İslam'da, katı monoteizm öğretisi, hem Kur'an'ın oluşum döneminde hem de daha sonra çok açık bir şekilde görünür. Ancak bu monoteizm, yalnızca İslam öncesi Arap politeizmi arka planı kabul edildiğinde anlamlı bir hale gelir. Kur'an'da birçok ayet, Allah'ı Tek Yüce Tanrı olarak kabul eder ve diğer bütün tanrılardan ayrı olarak O'na özel bir yer verir.⁴²² İslam öncesi insanların Uzza, Menât ya da Menâh gibi hususi tanrılar kabul ettikleri kesindir.⁴²³ Onlar, sıradan vesilelerle, Allah'tan daha çok bu tanrılara yönelirlerdi; takdimeler Allah'tan daha çok bunlara sunulurdu ve Kur'an'a göre Allah aldatılırdı.⁴²⁴ Ancak olağanüstü durumlarda Allah'a yönelirlerdi. Doğal olarak Muhammed kendisini hakiki monoteizmi tebliğ eden bir reformcu olarak görmekteydi. Kendi doktrinini İslami inancın esası olarak şu şekilde formüle etti: "Allah'tan başka ilah yoktur". Bu, Muhammed ve Mekkeli-ler için, tapındıkları bütün tanrılar içinde, yalnızca Allah'ın hakiki Tanrı olduğu anlamına gelmekteydi.

Hinduizm'de şahsiyeti olan bir Tanrı fikri, yavaşça geliyecekti. Başlangıçta, Vedalar döneminde, yaygın bir politeizm hâkimdi. Bununla birlikte, açıkça henoteistik olan bir olgu ortaya çıktı. Tek tek tanrılara en yüksek ya da yüce olarak sık sık dua edilmesi, Max Müller'in bu anlayışı, tercihen en yüce⁴²⁵ olarak kabul edilen bireysel tanrılara inancı ifade eden "henoteizm" ya da "kenoteizm" diye isimlendirmesine yol açtı.⁴²⁶ Henoteizm teorisinin Veda dinine uygulanmasının geçerliliği her ne olursa olsun, gerçekte yapıldığı gibi, tenkit ilmi, belli bir zamanda bir tanrıya yüce/üstün olarak hitap etmenin, ilk Aryanlar tarafından kendi seçtikleri tanrılara çokça yaptıkları övgünün abartılmış bir şekli olabileceğini savundu. Bu uygulama, Vedalar dönemi insanların bir tanrıyı diğeriyle ve en sonunda da bütün tanrılarla özdeşleştirmelerine sebep oldu. "Tek, hakîm olan, pek çok isimle adlandırılır; onlar onu Agni, Yama, Matarisvan" diye isimlendirirler.⁴²⁷

⁴²¹ R. C. Zaehner, *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism*, London, 19961, s. 42 vd.

⁴²² Enâm 6/136.

⁴²³ Necm 19/20.

⁴²⁴ Enâm 6/136 vd.

⁴²⁵ *The Six Systems of Indian Philosophy*, London, 1899, s. 40.

⁴²⁶ A. A. Macdonnel, "Vedic Religion", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, Vol. XII, 1920, s. 603.

⁴²⁷ *Rig Veda*, I,164-46.

Upanişadlar'da Brahman, hem ezeli Varlıktır hem de, bütün olgusal evrenin kaynağıdır. İnsanın özü içindeki, en derin bendir. Özellikle, tarih olarak daha eski Upanişadlar'da insanın en derin benini, bütün evrende ikamet eden ve onu kontrol eden değişmez Mutlakla özdeşleştirilir.⁴²⁸ Düalist olmayan bu eğilim, Upanişadlar'ın yinelenen temel konusu olarak anlaşılabilir. Birlikte, şahsiyeti ifade eden terimlerde, evrenden ve insanın beninden ayrı Yüce Varlık düşüncesine/anlayışına yönelik bir eğilim de vardır. Her şeyin kaynağı olan besleyici, evrende ve insan beninde ikamet eden şey olarak Tanrı fikri, evrenden ve insan beninden ayrı bir şey olarak yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlıyordu.⁴²⁹ Svetaşvatara Upanişad'da kişisel bir Tanrı figürü, Rudra-Şiva açık bir şekilde ortaya çıkar. Tanrı, Rudra-Şiva, zaman ve benle donatılmış bütün sebepleri idare eden "Bir'dir". Tanrı, adaleti seven, kötülükten nefret eden ve olumlu niteliklere ve ayrı bir şahsiyete sahip, aşkın olduğu kadar içkin, evrenin Rabbi ve Yaratıcısı olarak kabul edilir.⁴³⁰ O, başlangıç ve sondur, her şey O'ndan çıkar ve O'na döner.

Bhagavadgita, Hindistan'a özgü teizmin⁴³¹ zirvesini teşkil eder. Tanrı, evrenin yaratıcısı, besleyicisi ve yok edicisidir; O'nun başlangıcı, ortası ve sonudur;⁴³² içkin olduğu kadar en yüce Şahsiyet olarak aşkındır da; her şeyin özü⁴³³ ve bu her şeyin kendisinden kaynaklandığı tohum⁴³⁴ olarak insanların kalplerinde⁴³⁵ ikamet eder. Tabiatın (gunas) unsurlarından söz ederken Krişna, "bil ki, bunlar bendendir; ben onlarda değilim, ancak onlar bendendir" der⁴³⁶. Aynı şekilde, "bütün varlıklar Ben'de var olurlar; ama ben onların içinde değilimdir. İşte benim sınırsız gücüm (yoga). O, ki varlıkların etkin sebebi olan ve tüm varlıkları destekleyen, ama onlarda bulanmayan Özbenimdir."⁴³⁷

⁴²⁸ *Brihadâranaka Upanishad*, 1/4-10; *Mândûkyâ Upanishad*, başlangıç cümlesi; *Chândogya Upanishad*, 7/22.

⁴²⁹ *Brihadâranaka Upanishad*, 2/5, 14-15; 3/8, 6-8.

⁴³⁰ *Svetâsvarara Upanishad*, 6/5-11.

⁴³¹ Tanrının varlığını ve tekliğini kabul eden düşünceleri ifade eden, genel bir kavram.

⁴³² 10/20.

⁴³³ 15/15.

⁴³⁴ 7/8 vd.

⁴³⁵ 7/10; 9/18.

⁴³⁶ 7/10; 9/18; 10/39.

⁴³⁷ 9/4-5.

Öyleyse, kendisi dünyadan bağımsızken dünya bütünüyle ona bağlıdır. *Gita*'daki bazı paragraflar, panteist (kamu tanrıcı) bir özellik taşır;⁴³⁸ ancak yukarıda iktibas edilen diğerleri ise, tanrısal yakın oluşun ne ifade ettiğini doğru olarak anlamış görünürler. *Gita*'nın teizmi, Tanrı'yı evrenden daha fazla bir şey kabul ettiği için panteizmden ayrılır.

Hinduizm'in mezheplerinde de, tek Yüce Tanrı fikri daha açık bir şekilde görülür. Vişnuculuk'ta Vişnu ve bütün diğer tanrıların kendi buyruğuna verildiği, parçalanmamış ve kalbi sevginin kendisine borçlu olduğu Yüce Tanrı'dır. Şivacılık için Şiva, Yüce Tanrı'dır ve bütün diğer tanrılar ona tabidir. Saf monoteizm ifadesi, özellikle Tanrı sevgisinin somut ve derin tecrübesinde (bhakti) görülür. Hindu bhakti, sevgi ve Tanrıya teslim olma anlamına gelir ve Yüce Şahıs olarak Tanrı fikrini ima eder. Bhakti tecrübesinde, Tanrı'nın inayetinin etkili hale gelebildiği arındırılmış bir kalbin ve tövbenin gerekliliğiyle ve Tanrı'yla bir olma, onunla dostluğu gerçekleştirme ihtiyacı ve yalnızca ona dayanmanın ve yalnızca ona yapılan ibadetin ve teslimiyetin derin anlamıyla karşı karşıya geliriz. Bazı örnekler, bhakti dininin monoteizmini daha açık bir şekilde gösterecektir.

Kebîr:

"Tanrı birdir; ikincisi yoktur. Gökte, aşağıdaki dünyalarda, yeryüzünde ve surlarda, yalnızca tek, Rama, her şeye göz kulak olur/her şeyi korur."

"Ölü Brahma; Vişnu Mahesa'dır; Ölü, Parvati'nin oğlu, Genasa'dır.

Ölü, Ay, Güneş, Yılan-Tanrı'dır.

Köprüyü inşa eden Hanuman, ölüdür.

Ölü Krişna'dır, ölü, meydana getiricidir. Tek, ölmeyen, yegâne Yaratıcıdır.

*Kebîr, gidiş ve gelişle sınırlanan değil, yalnızca O ölür" der.*⁴³⁹

Manikkavâcakr:

"Aşkın Varlık! Göksel saraylarda ikamet edenlerin Rabbi, Bütün selamlar sana

*Her inayeti bana ver... Bütün selamlar sana."*⁴⁴⁰

Tukaram:

Tanrıya ibadet eden, ondan uzakta durmalıdır,

Bu yüzden yalnızca o, Tanrı'nın neşeli sevgisini bilecektir;

⁴³⁸ 9/16 vd.; 7/8 vd.

⁴³⁹ Bijak, *Sabda*, 45.

⁴⁴⁰ *The Tiruvâcakam*. Pope'un tercümesi, Oxford, 1900, s. XCII.

*Çünkü odur, Tanrı'nın ve onun bir olduğunu söyleyen,
O mutluluk, o sevgi bir anda yok olacaktır.*⁴⁴¹

Hint tanrı âşıklarının birçoğunun monoteizmleri için ana motif, açıkça felsefi olmaktan daha çok dindir ve akıl kendi tecrübelerini meşrulaştırmak için kullanılmış olsa da, saf akıldan daha çok derin Tanrı tecrübesine dayanırlar. Onlar, sevgiye sevgiyle karşılık vermeyi isteyen ve dindarlıklarına inayitle mukabele eden Şahsiyeti olan bir Tanrı'yı ararlar ve bulmuş görünürler. Hint monoteizmi, Yahudi ya da İslam monoteizminden, Hint monoteizm tipinin ayırt edici bir işareti olarak "Tanrı'ya dair bir farkında oluşu" vurgulaması, oysa diğerlerinin "doğruluğa dair arzuya" dayanması sebebiyle farklıdır. Hint teizminin esas saiki, tanrısalın dini tecrübesidir; diğerleri dini oluşun yanı sıra bütünüyle ahlakî iken, Hint teizmde ahlakî olan ikincil bir öneme sahiptir. Daha iyi bir şekilde söylendiğinde, monoteizmin Yahudi ve İslami tipi, iki temel bileşeni olarak, dini ve ahlakîdir. Hindu teizmi, her şeyden önce dikkatini, bütün olarak evrende olandan daha çok, insan ruhundaki tanrısal varoluşa hasreder; bundan dolayı da, "içkinci" olarak isimlendirilir. Diğer monoteizm tipleri, daha çok Tanrı'nın aşkınlığı ve onun kutsallığıyla meşgul olurlar. Bu da, Tanrı'nın iradesine boyun eğmek ve onun emrini yerine getirmenin, bir göstergesi olarak kabul edilir.

Kadim Çin dininde,⁴⁴² Yüce Tanrı, T'ien ya da Shang Ti diye isimlendirilir. Bu Tanrı, ilkel ata-ruhu değil, fakat bütün tanrıların en güçlüsü ve diğer bütün ilahlar üstünde en yüksek otoriteye sahip olarak ibadet edilen, bağımsız ve üstün bir Yüce Tanrı'dır. Kimin yönetici olacağına karar veren, adaleti ve iyi yönetimi isteyen ve kötü yönetimi ve şehvet düşkünü oluşuyla tanıyan Shang hanedanının son kralını tahttan indirmeye karar verenin bu Tanrı olduğuna inanılır. Bu, bu tür bir monoteist inancın açıkça kendisiyle birlikte güçlü ahlaki imalar taşıdığını gösterir. Tanrı'nın kendisinin, onlar için hakim ve âdil bir yönetici seçerek halkın yönetimiyle ilgilendiği ve yöneticinin kendisine de, halkı ve ülkeyi, Yüce Tanrı'nın elinden O'nun emir ve fermanıyla aldığı öğretilir. T'ien, manevi dünyadaki hiyerarşik bir yapının başında, şahsiyeti olan bir Tanrı'dır. O, her şeye gücü yeten ve her şeyi bilendir. Halktan itaat istedi ve yasa tanımazı derhal cezalandırdı; iyi ve söz dinler olanı ise, mükâfatlandırdı. Aşağıdaki metin, Konfüçyüs öncesi Çin'deki Tanrı'nın karakter ve sıfatlarını ortaya koymaktadır.

⁴⁴¹ J. S. Hoyland, *An Indian Peasant Mystics*, London, 1932, s. 19.

⁴⁴² Bkz. D. Howard Smith, *Chinese Religions*, London, 1968, s.14-31.

“T’ien her şeyi görür ve işitir. Bilge kral, onu model olarak kabul eder. Rahipleri, onun örneğini saygıyla takip ederler ve halk iyi yönetilir”⁴⁴³.

“T’ien’in gazabından kork ve kendini zevk ve sefahate teslim etme. T’ien’in sana karşı değişmesinden kork; kötü günlere dalmakta acele etme. Haşmetli T’ien, her şeyi görendir ve her nereye gidersen sana ulaşır. Haşmetli T’ien, güneş gibi, her şeyi görür ve zevk ve sefahat gezintilerinde sana ulaşır”⁴⁴⁴.

Bütün halkların doğumu sırasında T’ien onların tabiatının güvenilir olmasını, emretti. İyi başlayanlar vardır, ancak, çok azı ölüncüye kadar iyi kalır”⁴⁴⁵.

Ti’en sana tamamen güvenlik bahşederek seni korusun ve kollasın. Sen gerçekten erdemli olabildiğinde bu hangi mutluluğu engelleyebilir ki? Birçok lütuflar almama sebep olan odur ve bu lütuflar gerçekten de çoktur⁴⁴⁶.

“Yukarıdaki Ti’en nasıl her şeyi kuşatıcıdır, nasıl aşağıdaki bütün halka hâkimdir. Yukarıda Ti’en nasıl da korkular salar. Birçok cezalarla hükmeder.”⁴⁴⁷

2. Okuma Yazma Öncesi Toplumlarda Tanrı Anlayışı

Bu inancın, özellikle Afrikalının günlük hayatında ve ibadetlerinde ne kadar uygulandığı ayrı bir mesele olmakla birlikte, bu halkların çoğunun bir Yüce Varlıkla⁴⁴⁸ ilgili bir inanca sahip olduğu, şimdilerde artık genel olarak kabul edilmektedir. Bushmenler arasındaki Hotontolar, en azından bazı yazarlar tarafından Tanrı olarak takdim edilen şahsiyeti olan bir Ruh’a, *Tsui’goab’a* inanmaktadırlar. O’na, Rab ve Yağmur-veren olarak dua edilir ve kurbanlar ona takdim edilir. Kongo ormanlarının pigmeleri, büyük bir Ruh’a inanırlar. Onlarda göklerin ve yeryüzünün yaratılışı hakkında birçok mit vardır. Schebesta’ya göre, Mbuti pigmeleri, insanları yaratan ve ateşin kendisinden geldiği kabul edilen Tanrı *Tore’ye* inanırlar. Bantu ve Sudanlıların, Tanrı’yı ifade eden çok sayıda isimleri vardır. *Mulungu*, Güney Afrika’da Tanrı için kullanılan ortak bir isimdir. *Mulungu*, bir Yüce Tanrı ve gayr-i şahsi bir Ruh

⁴⁴³ *Shuo Ming Chung*, 3.

⁴⁴⁴ *Shih*, 3.2; 10.8.

⁴⁴⁵ *A.g.e.*, 3.3, 1.

⁴⁴⁶ *A.g.e.*, 3.1, 1.

⁴⁴⁷ Afrika’ya özgü yüce Tanrı’ya inanç hakkındaki yorumumu, E. G. Parrinder’in “Religions of Illiterate People: Africa”, *Historia Religionum*, Vol. 2, Leiden, 1971, s. 556 vd. çalışmasına borçluyum.

⁴⁴⁸ Bkz. John Mbiti, *Concepts of God in Africa*, New York, 1970, s. 12-16.

olarak kabul edilir: Yaratıcı, yönetici, her şeye gücü yeten ve her yerde hazır olandır. İyiyi mükâfatlandıran, günahkârı cezalandıran âdil, ahlakî bir Tanrı'dır. Tanrı hakkında kullanılan ve Afrika'ya özgü bir diğer isim, kuzey doğu Kalahari'den, Kongo'dan Tanzanya'ya kadar yaygın bir kullanıma sahip olan, tanrısal lütfa işaret eden, *Leza*'dır. *Leza*, varolan ve semada yaşayanların hepsinin yaratıcısıdır. Kendisini gök gürültüsü ve şimşekte açığa vurur. Yağmur vermesi için ona dua edilir. Kavranamaz olduğu düşünülse de, kendisine bütün hayvanların annesi olarak seslenilir. Tanrı'nın bir diğer ismi olan *Nyambe* ise, genel olarak ekvator Afrika'sında (Botswana'dan Kamerun'a kadar) bulunur. Bu isim, güç ya da yaratmaya işaret eder. Gökte ikamet eden, her şeye gücü yeten ve evrendeki gizemli bir güç olarak kabul edilir. Batı Afrika halkları Yüce Varlığa *Amma*, *Ngeva*, *Mavu*, *Olorun*, *Çukvu* isimleriyle seslenirler. Bu isimler, "göğün sahibi" anlamına gelen Nijerya'daki Yorubalılar tarafından kullanılan *Ol-orun* dışında, işaret ettikleri şeyler hususunda oldukça belirsizlerdir. Dahomey'in *Mavu*'su; Nijerya İbolarının *Çukvusu*, hem 'Tanrı'ya hem de insan ruhuna işaret eder. İnsan ruhunun Tanrı'dan bir sudur olduğu kabul edilir. Dagonlar, Tanrı *Amma*'yı evrenin, yeryüzünün yaratıcısı olarak kabul ederler; yaratılışın arkasından bir dizi ikizler meydana getirmek için kendisini yeryüzüyle birleştirdiğini düşünürler.

Buraya kadar söylediklerimizden sonra artık, Afrika'daki farklı Tanrı anlayışlarının analizine geçebiliriz.

1. Tanrı, her şükürün ötesinde, anlaşılmaz, her şeyle çağdaş büyük havuz, gizemli Tek'tir. Tanrı'nın bütün şükranların ötesinde olduğu şeklindeki Akan övgüsü, "bütün uzayı dolduran, sınırsız Bir" olarak tasavvur edildiği için Tanrı'nın övgü ve şükranla tüketilemeyeceğini dile getirir. Tangalılar, onun duyular yoluyla bilinmeyeceğine inanırlar. Ngombeler, onu yalnızca "açıklanamaz" diye isimlendirirler. Alurlar da, onun duyularla bilinmeyeceğine inanırlar. Lugbaralar, "Tanrı'nın neye benzediğini bilemeyiz; O her yerde, rüzgârda ve göktedir" derler⁴⁴⁹.

2. Tanrı'nın gücü, yalnızca dünyayı geçmişte yarattığı için değil, fakat aynı zamanda şimdi fırtınalarda ve mevsimlerde kendisini gösterdiği için de tabiatta görülür. P. Tamps, Afrika din ve felsefelerindeki bu güç anlayışının ne kadar önemli olduğunu ortaya koymuştur⁴⁵⁰. Dünya, farklı güçlerle do-

⁴⁴⁹ Bkz., onun *Bantu Philosophy*'si, Paris 1959.

⁴⁵⁰ Darlyl Forde, (Edit), *African Worlds*, London 1955, s. 197.

ludur ve en iyi hayata sahip olan, en büyük güç ve uyum ile donanmış olan bir şeydir. Dualar, hayat ve güç isteklerini içerirler. İyi şifacı (medicine) onları sürdürür; kötü büyü ve büyücü onları tehdit eder. Farklı güç mertebeleri arasında Tanrı en büyük Güç'tür; en bereketli hayata ve kendisinden kaynaklanan dünyadaki bütün güce sahip güçlü, Bir'dir. Ata ruhları, tabiat ruhları, gayr-i şahsi güçler, büyük Güç'e dayanan ikincil güçlerdir. İnsanlar, bu kuvvetli güçlerle karşılaşır ve onlarla barış içinde yaşamaya çalışırlar; güç ve hayatı onların yardımıyla kazanırlar.

3. Afrika'da kullanıldığı şekliyle Tanrı isim ve sıfatları aynı zamanda O'nun, insanların bedenlerinin şekillendiricisi ve hayat nefesini vereni olduğunu da işaret ederler. Aşantiler, her insanın annesinin kanının yanı sıra, doğumda bir sunsum ve bir kra aldığına inanırlar. Bir insanın sunsumu, onun egosunun ayırt edici özelliği, babadan irsen aldığı, tanrısal olamayıp, ölümden insanla birlikte yok olan şeydir. Bir insanın krası, her insanın bedeninde yaşayan yaratıcının küçük bir parçası, bir hayat gücüdür. Bu, ölümden sonra yaratıcıya geri döner. Yüce Tanrı, bu ruhu ya da hayatı, her insanın doğumunda kaderiyle birlikte verir⁴⁵¹. Genel olarak hem Anne hem de Baba gibi, insanların kendisine dayandığı ve düşmesine engel olan, yardımsever biri olarak takdim edilir. Tanrı, yaratıcı ve lutfeden olduğu kadar Baba'dır da. Lundalar, ondan bütün ülkeleri yaratan 'Yaratıcı Baba' diye söz ederler. Bambalar, onun evrensel bir Baba ve halkını da Tanrı'nın çocukları olarak düşünürler. Hererolar, "O, geçmişteki büyüklerin Baba'sıdır; Onun babası yoktur; O bir insan değildir" derler. Kuzeyli Nuhalar, anasoylu bir sistem sebebiyle doğal olarak, Tanrı'dan "Büyük Anne" diye söz ederler. Bu anlayış, onların Tanrı'yı anne olan, dünyayı ve insanlığı yaratan, doğuran, onlara ihtimam gösteren, ihtiyaç zamanında onlara lutfeden biri olarak düşündüklerini gösterir⁴⁵².

4. Tanrı, ahlaki veren ve insan davranışlarını yargılayandır. Abulayalar, toplumlarındaki düzenin Tanrı tarafından tesis edildiğini ve bu düzene karşı suç işleyen kimsenin O'nun tarafından cezalandırılacağına inanırlar. Ruhlar, O'nun araçları ve kabile yasasının koruyucularıdır ve yasayı çiğneyenlerin cezasını uygulamada Tanrı'ya yardım ederler. Bununla birlikte Tanrı, her bir şahsa lütuf ve şanstın payına düşen şeyin nihai dağıtıcısı olduğundan 'Dağıtıcı' olarak isimlendirilir. Azandeler, hırsızlık yapan kimsenin Tanrı tarafından şimşekle cezalandırıldığına inanırlar. Onlar, Tanrı'ya,

⁴⁵¹ John Mbiti, *Concepts of God in Africa*, a.g.y., s. 91-93.

⁴⁵² A.g.e., s. 71 vd.

biz insanlar arasındaki anlaşmazlıkları çözümleyen Tek olarak hitap ederler⁴⁵³.

5. Ay ve güneş olarak Tanrı; Afrika iman ve ibadetinde, güneşe ve aya çok ilgi gösterilmesi, işaret edilmeye değer bir şeydir. Dahomeyli Fonlar, Tanrı Mavu'yu ay, anne, şefkatli ve bilge biri olarak tasavvur ederler. Güçlü ve haşin Güneş Lisa, onunla tezevvüç ettirilir. Bu çiftten diğer yedi ikiz ortaya çıkar: Fırtına, yer, demir ve su tanrıları. Lisa'nın şerefine, merkezi Dahomey'deki mabetler yerine, Dahomeylerin çoğu, Mavu'yu tek Yüce bir Tanrı olarak kabul ederler. Bushmenlerin ay hakkındaki mitleri, ölümle ilgili bir mesajın insanlara gönderildiğini anlatır. Pigmelerin bir kısmı, ayın ilk insanı yarattığı ve doğumun sırlarını öğrettiğini nakleder. Semanın yöneticisi olarak güneş, bazen bir Yüce Varlık rolünde görünür ve insanlar hem Tanrı hem de güneşi görmek için göğe çıkarlar.⁴⁵⁴

Yüce Tanrı'nın faaliyetinin, eşyanın yaratıldığı ve onun dünyadan çekilmediği (Deus otiosus) başlangıç zamanıyla sınırlı olduğu söylenir. Çoğu durumda o, düzenli bir kültür nesnesi değildir; yalnızca istisnai durumlarda kendisine müracaat edilir. Bu genel kuralın en açık istisnası, özel sunaklarda düzenli olarak tapınılan Fransız Sudanındaki Dagonların Yüce İlahı Amman'ın durumudur. Başlangıçta, insanların ulaşabileceği kadar yakın bir yerde ikamet etmesine rağmen sonradan, halktan uzaklaşmış olarak düşünüldüğü gibi, yalnızca Yüce Tanrı'ya yöneltilmiş kurban ve kültlerin nadir olduğu doğru olmakla birlikte, E. Parrinder'in gözlemlediği gibi, deyimlerde/atasözlerinde, bilmecelelerde ve selamlarda Tanrı'nın ismi günlük olarak hala birçok halkta kullanılır⁴⁵⁵. Tanrı, yaratıcıdır, evet; ancak, O aynı zamanda, lütfu sürdürendir; inayeti devam ettirme, açıkça tecrübede ve ifade edilmese de her zaman halkın dini hayatının arka planında vardır.

Dikkatimizi şimdi Amerikalılara döndürdüğümüzde, görünüşü değişse de, tabiatüstü varlıklara inancın yaygın olduğunu görürüz. Bu dinlerin daha yüksek şekillerinde ya da Paul Radin'in söylediği gibi, profesyonel dini uzmanlar olan rahip-düşünürlerin dininde, açıkça Yüce Tanrı düşüncesi varken genel olarak kabileci inançlar olarak kabul edilen diğer dinlerde, Yüce Tanrı'nın, yalnızca primus inter pares (eşitler arasında birinci) olduğu görü-

⁴⁵³ E. G. Parrinder, *Religions of Illiterate Peoples*, Afrika, a.g.y. s. 558-559.

⁴⁵⁴ *A.g.e.*, s. 557.

⁴⁵⁵ J. R. Fox, *Religions of Illiterate Peoples : North Americat*, *Historia Religionumt*, s. 595' de.

lür.⁴⁵⁶ Gök ya da güneşle ilişkilendirilen bir Yüce Ruh ya da bir tür Yüce Güç düşüncesi, kesinlikle bazı tarım kabilelerinde vardır.

Yaratıcı ruhlar düşüncesi, Yüce İlah'ın belli bir yönünü akla getirir. Kuzeyli avcı-toplayıcılar arasında, suya dalan ve Tanrı'nın kendisinden dünyayı yarattığı bir miktar toprağı çıkartan hayvan ya da kuş olan bir Toprak-Dalgıcı figürü vardır. Bu mitin bazı sürümleri, bir ruhun bu Toprak-Dalgıcına ve onun daha sonraki faaliyetlerine rehberlik ettiğini nakleder. Yaratılış bir kez tamamlandığında, yaratıcı ruh sahnedan çekilir ve halkın hayatında, daha yakın oldukları düşünülen ilahlar önemli hale gelirler. Önemsizleşen ilahlar ise, hem Kahraman İvizler hem Kültür Kahramanı hem de hayvan ruhudur.

Kahraman ikizler, birçok kabilede önemli bir rol oynar. Navaho dininde⁴⁵⁷ Kahraman İvizlere, insanlık adına gençlerin Navaho ideallerinin birçoğunu temellendiren seyahatlerini hatırlatan törenlerde dua edilir. Savaşta, davranış modelleri olarak hizmet görürler. Onlar, insan hayatında süre giden açlık, zayıflık, yaşlılık, kirlilik sebebiyle, insanlığın potansiyel bütün düşmanlarını öldürmediler. Bir diğer ifadeyle, Kahraman İvizler, insanın yaratılmasının ve sosyalleşmesinin araçlarıydılar.

Kurt, gök gürültüsü kuşu, som balığı ve ayı gibi hayvan ruhları, avcı kabilelerin temel tabiatüstü varlıklarıdır. Tabiatüstü güçlerle donatılmışlardır ve ayın ve tabuların yerine getirilmesiyle korunurlar. Hayvanların sahibi (yani, Keresler arasındaki Dişi Geyik), önde gelen hayvan ruhu, yarı insan, yarı hayvan, hayvan dünyasıyla (kuşlar, balıklar gibi) insan dünyasını birleştirir. Bu ruha, avcılıkta başarılı olmayı garantilemek için hitap edilir.

Plan Kızılderilileri arasında Koruyucu ruhlar, görü arayışında kazanılan bireysel hayvani ruhlardır. Robert H. Lowre, Crow Dininin görü arayışının aşağıdaki tasvirini verir:

“Güneş çağrılrsa da, nadiren ortaya çıkar. Gerçek ziyaretçiler, ara sıra onun elçileri ya da sembolleri olarak Güneşle ilişkilendirilir. Ancak genelde onlar, hiçbir şekilde Güneşle ilgili olarak düşünülmezler. Alışılmış modellere göre, kendilerini insan tarzında takdim ederler; ancak gerçek doğalarından ayrılmadan önce, hem şarkılarının sözleriyle hem yeniden değişimle hem de hususi bir emirle ifşa edilirler. Ziyaretçiler, onun çocukları olarak dua edeni kabul ederler ve ona hususi emirler vermeye devam ederler. Eğer evlilikte başa-

⁴⁵⁶ Bkz. Clyde Kluckhohn and Dorothea Leighton, *The Navaho*, New York 1962.

⁴⁵⁷ E. Evans Pritchard, *Primitive Religion*, New York 1952, s. 4-5.

rı aranıyorsa ruh, kendisini düşman kargılarına karşı koruyan, onları deviren belli bir tarzda kuvvetli bir şekilde donanmış, savaşın dramatik bir uygulamasını yapabilir. İma edilen şey ise, eğer ruhun yeni olarak evlatlığa kabul ettiği çocuk, koruyucusunun ortaya çıkışını bütün ayrıntılarıyla taklit eder ve kendisine nakledilen nasihatlere uyarsa, onun hedefine ulaşacağıdır.”⁴⁵⁸

Polonezya, Yüce Varlığa olan inancın anlamının ortaya konulması için tasnif edilmeye muhtaç farklı bir tabiatüstü varlıklar resmi sunar⁴⁵⁹. Ruhvarlıklar, üç gruba ayrılırlar. Birincisi, ilahlar ve kültür-kahramanları gibi bağımsız ruh-varlıklardır. İlahlar arasında bazıları hem yaratıcı hem de düzenleyicidirler. Onların, kozmik düzenin bir kısmı ya da tamamından sorumlu oldukları kabul edilir; insanlara ya da beşeri topluma yakın yaşarlar ve beşeri meselelere müdahale ederler. Diğerleri ise, yaratıcı değil, fakat beşeri meselelerde aktif olma anlamında yalnızca düzenleyicidirler. Kültür kahramanları, yaratmadan sonra insanlarla çok yakından ilgilenmeyen saf yaratıcılardır. İkinci olarak, aldaticılar (trikster), demonlar ve kasten can sıkıcı ya da kötülüğü yaratan yaramaz periler gibi ne yaratıcı ne de düzenleyici fonksiyonu olmayan bağımsız ruhlar vardır. Üçüncü grup, ölümlerden (ölü ruhlarından) ve ata ruhlarından oluşur. Totemler, hem bu ikinci hem de üçüncü kategoriye dâhildirler.

Bir Yüce Varlığın mevcudiyeti ya da ona olan inanca dair tartışmalar, şimdilerde artık yatışmıştır. Bilim adamlarının genel kanaati, çoğu kez ibadet edilmek yerine saygı gösterilmekle birlikte bir Semavi-Varlık ya da Yüce Tanrı'ya yönelik bir inanca Avustralya kabilelerinin büyük kısmının sahip olduğu şeklindedir. Yüce Tanrı hakkında genellikle babalığı çağrıştıran Nurrundere, Nurelli, Bunjil, Biaame, Daramulun, Djamar gibi birçok isim kullanılır. Merkezi Avustralya'nın Aranda dilini konuşan bölgelerinin inancına göre, gök ve yeryüzü her zaman Emu* ayaklı ebedi genç Yaratıcı Baba (Knaritja), birçok eşi ve çocuğuyla (oğullar ve kızlar) Gökte yaşadı. Onlar burada, çiçekler ve meyvelerle ölümsüz ve dünyada ne olduğuyla ilgilenmeksizin yaşadılar. Bir zamanlar gök ve yeryüzü arasında iletişim olmakla beraber, şimdi o, telafisi mümkün olmayacak şekilde koparıldı. “Büyük Baba'nın primordiallığı, Aranda'nın varlığıyla yakından ilişkili değildir. Gökte olan iletişim bir kez koptuğunda ve ölüm dünyaya geldiğinde o, Altjira'nın ya da göğe yükselmiş olanların ailesinin ölümsüzlüğünü bilme hususunda

⁴⁵⁸ Bkz. P. Lawrence ve M. J. Meggitt, *Gods, Ghosts, and Men in Melanesia*, Oxford 1965, s. 6 vd.

⁴⁵⁹ Mircea Eliade, “Australian Religions”, *History of Religions*, c. 6, 1966 ve c. 7, 1967-68' de.

* Avustralya'ya özgü devekuşuna benzer iri bir kuş (çev.).

artık çok fazla işe yaramamaktadır. Arandalar ve diğer Avustralya kabileleri için ulaşılabilir tek “ölümsüzlük”, ruh göçü, yani primordial ataların hayatına ebedi geri dönüşü.⁴⁶⁰

3. Düalist (İkici) Tanrı Anlayışı

Dinler tarihinde, karşılıklı olarak birbirlerini ima eden birçok ikiye ayrılma ve kutuplaşmayla karşı karşıya kaldığımızı aklımızda tutmak zorundayız. Ahlaki bir düalizmi ima etmeksizin bir karşıtlar ve gerilimler sistemiyle dünyayı ve insanın durumunu açıklayan mitler buluruz. Mesela, gündüz ve gece, yüksek ve aşağı, kaos ve yaratma, kış ve yaz, batin ve zahir, erkek ve kadın, doğum ve ölüm. Bu ikiye ayrılmalar, evrenin ve insanın periyodik yenilenmesinde görülen, hayat kiplerini ifade ettikleri gibi, aynı şekilde gerçekliğin tamamına anlam verme hedefine de hizmet ederler. Kendisinde, zıtlıkların karşılıklı olarak birbirlerini ima ettiği bu düalizm türü, Tanrı anlayışında iyi bir şekilde görülecektir.

Kozmogonik [evrenin yaratılışını anlatan] (çev.) mitlerin belli bir türünde, Tanrı'nın Şeytan'la ilişkisi, oldukça yaygın bir kabuldür⁴⁶¹. Bu tip mitlerin genel özellikleri şunlardır: Başlangıçta, yalnızca Tanrı'nın ve Şeytan'ın üzerinde yürüdüğü sular vardı. Tanrı, Şeytanı dünyayı yapmayı düşündüğü, küçük bir çamur parçasını getirmesi için sulara dalmak üzere gönderdi. Kozmik dalış ve yaratma işinde Şeytan'la bu ortaklığın sonuçlarının detaylarında birçok farklılık vardır. Bu detaylar, maksadımız bakımından o kadar da önemli değildir. Ancak yine de, mitin Merkezi Asya ve güney Doğuya özgü varyantları, Tanrı ve Şeytan'ın kan kardeşler ya da ezeli olarak birlikte var oldukları veya Tanrı'nın Şeytan'ın ortaklığı olmaksızın bu dünyayı yaratmasının imkânsızlığı gerçeğini aydınlattığı için önemlidir.

Dini anlam düzeyinde bu mitler, Şeytan'ı kabul etmek ya da yaratılış şemasında ona yer vermek zorunda olduğumuzu ima ederler. Ancak, bu yalnızca, onların mevcut dünyadaki kötülüğün kaynağını bu şekilde açıkladığı için değil, fakat aynı zamanda, Tanrı'nın yalnızlıktan kurtulma arzusundan doğan bir dosta/arkadaşa ihtiyaç duyduğunu da açıklaması sebebiyle önemlidir.

⁴⁶⁰ Bkz. Mircae Eliade, *The Quest*, Chicago, 1969, s. 127-175. Bu kitap Mehmet Aydın tarafından *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu* adıyla Türkçe'ye çevrilmiş ve ilk baskısı, Kültür Bakanlığı yayınları arasından çıkmıştır (çev.)

⁴⁶¹ *Satapatha Brahmana*, 11.1.6.1 vd.

Avamın zihni, Tanrı'nın yalnızlığını ve onun Şeytan'la arkadaşlık ihtiyacını; iş arkadaşı, köle ve hatta Yüce Tanrı'nın baş danışmanı olarak Şeytan'ın rolünü tasavvur etmenin zorunlu olduğunu düşünür.

Hint mitolojisindeki Devalar ve Asurlar, yine düalist tanrı anlayışını açıklamak bakımından önemlidir. Gelin her şeyden önce, kendi orijinal kaynaklarından önemli bir kaç mitin tasvirini verelim.

“Başlangıçta, bu evren suydü, sulardan başka bir şey yoktu. Sular “yeni-den nasıl can verebiliriz?” diye düşündüler. Böyle söyleyerek, çok uğraştılar, sertliği meydana getirdiler. Sertliği meydana getirirken, altın bir yumurta peyda oldu. Varlık onu üretti ve o zaman bir yıl meydana geldi. Sonra bu altın yumurta yaklaşık, bir yıllık bir dönem boyunca yüzdü. Ondan bir yılda, Pracapati olan bir erkek (purusha) peyda oldu. Bundan da bir yılda bir kadın ya da bir inek veya kısrak hâsıl oldu. Çünkü bir yılda Pracapati doğdu. Biz bu altın yumurtayı ayırdık... Bir yılda Pracapati, konuşmayı arzuladı. Bu yeryüzü haline gelen bhuru; bu gök kubbe haline gelen bhuvah'ı ve o gökyüzü olan svari telaffuz etti. Çoluk çocuk isteyerek, tapınmaya ve çalışmaya devam etti. Kendisinde çocuklar düşündü; ağızıyla tanrıları yarattı. Bu tanrılar, ulaşılan gök (divan) üzerinde yaratıldı. Bu, ulaşılan gökte yaratılanlar tanrıların (devah) Tanrısı'ydı. Onun için, yaratmaya devam ederken, tabiri caizse bir gün ışığı (diva) oldu. Sonra bu daha düşük nefesten o, Asuraları yarattı. Onlar bu dünyaya ulaştıkları zaman yaratıldılar. Onun için yaratırken, karanlık ortaya çıktı. O, bildi: “ben yaratırken, karanlık ortaya çıktığından dolayı, ben kötülüğü yarattım. Sora o, kötülüğe rağmen onların içine işledi ve sonuçta onların üstesinden gelindi...”.

“Her ikisi de Pracapati'nin soyundan olan Tanrılar ve Asurlar, babalarının mirasını elde ettiler: Konuşma, doğru ve yanlış, hem yanlışlık hem doğruluk. Her ikisi de doğru konuştu ve her ikisi de yanlış (söyledi). Konuşanlar, birbirleriyle aynı şeydiler. Sonra, yanlışlığı reddeden tanrılar, doğruluğu kabul ettiler; oysa Asurlar doğruluğu reddederek, yanlışlığı kabul ettiler. Asular'da olan hakikat, tanrıların yanlışlığı reddettiği ve doğruluğu kabul ettiklerinin farkına vardı; ona gidelim”. Böyle (söyleyerek, hakikat) tanrılara geldi. Sonra tanrılarda olan yanlışlık, Asuların hakikati reddettikleri ve yanlışlığı kabul ettiklerinin farkına vardı, ona gidelim. Böyle (söyleyerek, yanlışlık) Asuralara geldi. (O zaman) tanrılar bütünüyle hakikati söylediler ve Asurlar bütünüyle yanlış. Yalnızca hakikati konuşarak (ya da sadakatle), tabiri caizse, tanrılar daha zayıf ve daha fakir hale geldiler. Bundan, yalnızca hakikati söyleyen insanın daha zayıf ve daha fakir hale gelmesi vukuu buldu; ancak insan

sonunda (başarılı) hale gelir, çünkü tanrılar da sonunda bu hale geldiler. Sonra yalnızca yanlışı konuşan Asurlar, tuz toprağı (salina earth) gibi artar ve yalnızca yanlışı konuşan insan, zengin hale gelir; sonunda mağlup olur, çünkü Asurlar da mağlup oldular. Hakikat olan üçlü bilgidir (üç Veda). Sonra tanrılar şöyle dediler: 'Kurbanı yerine getirdikten sonra, bu hakikati kutlayalım', (sonra tanrılar, her zaman Asurların gelmesiyle kesilen bir kurban türünü gerçekleştirdiler... Onlar gittiğinde, bunlar üçüncü savanayı kutladılar ve onu tamamladılar. Onu tamamlar tamamlamaz, onun bütünüyle doğru olduğunu gördüler.) Sonra Asurlar çekip gittiler ve Asurlar yenilirken tanrılar, (daha üstün) hale geldiler. Bunu bilen insan, kendi şahsından daha üstün hale gelir ve ondan nefret eden düşmanı ise yenilir."⁴⁶²

Veda dininde, Indra'nın Asurların başı Vrtra'ya karşı olan mitolojik savaşıyla karşılaşırız. Rig Veda'nın sonunda, Indra tanrıların en büyüğü haline gelir; sürekli olarak Asurların başıyla savaşı. Indra, Vrtra'nın yok edicisi yani, onun karşı güçlerin yok edicisi olarak isimlendirilir. Çünkü Vrtra, 'mânia', 'savunma' ya da 'güç/kuvvet' anlamına gelir. Vrtra, suyu hapseden ve bundan dolayı da kuraklık demonu olarak kabul edilen demondur; aynı zamanda onun bir düşman insan olabileceğine de işaret eden doksan dokuz kalenin Rabbidir de. Mit, Indra ve Vrtra arasındaki savaşın sonucu olarak suların serbest bırakılması ve güneşin parlatılması; Vrtra'nın elinde olan ineğin serbest bırakılmasıyla sona erer.

Mit üç şekilde yorumlanabilir.⁴⁶³ Indra'yı Aryalıların savaşçı tanrısı kabul ederek toprağı ve ineğin serbest bırakılmasının bir sonucu olarak, düşmanın zaferinin gücüne sahip olduğu zannedilir. Ya da o, yıldırım-fırtına miti örneğidir ve kuraklık demon'u Vrtra üzerinde, suların serbest bırakılması, karanlığın ortadan kaldırılması ve sonuçta güneşin parlamasından oluşan zaferdir. Veya suları hapsedmesi sebebiyle düzensizlik ve kaosun sebebi olan Vrtra tarafından geçici olarak bozulan kozmik düzenin güçlü restorasyonuna işaret eder. Bütün bu açıklamalar, birlikte ele alındığında mitin tam anlamının, durmuş olan bir evrenden kozmik düzenin yenilenmesi olduğu ortaya çıkar.

Bu demona atfedilen en yaygın hayvan şekli, kıvrılmış bir yılan gibi avını kuşatmasından dolayı, beşeriyetin korkunç bir düşmanı olarak bu sıfatı alması muhtemel olan demon Vrtra'nın yalnızca bir başka şekli olan yilandır.

⁴⁶² A.g.e., 9.5.1.12 vd.

⁴⁶³ Bkz. R. C. Zaehner, *Hinduism*, Oxford 1962, s. 29-30.

Sonraki literatürde yılan, zararlı oluşu sebebiyle, doğal olarak yatıştırılması gereken şeytani bir tabiata sahip olarak kabul edilir. Bu yüzden de yılan, kötü ruhlarla karıştırılır; onun için de duaların ve hatta ibadetin ona takdim edildiğini görürüz. Bunun bir sonucu olarak yılan, erken dönem Hint dininde kötü ruhların mükemmel (*par excellence*) bir örneği haline gelir.

Indra-Vritra'yı yapısal olarak analiz ettiğimizde, mitin yaratılış öncesi şartlarla başladığını görürüz. Yaratmadan önce, ne varlık ne de yokluk vardır; gerçek olmayandan gerçeğin ayrılığı yoktur. Ne kozmik yasa ne de Gerçeğin doğru idaresi yoktur. Bununla birlikte, büyük güçlere sahip Asurlar diye isimlendirilen varlıklar vardır. Bunlar iki çeşittir: Kendini serbest bırakmaya, açılıp yayılmaya, büyümeye, gelişmeye hasretmiş olan Aditya; kendini köleliğe ya da yasaklamaya veya açılıp yayılmamaya adanmış, ataletle boyun eğmiş olan Danava. Baş Danava, Vritra ve Adityaların başı, Varuna'dır.

Adityalar müspet, düzenlenmiş evrenin yaratılmasına yardım ederler; bu yüzden de onlar, iyinin temsilcileri ve vasıtaları olarak takdim edilirler. Danavalar, hakiki düzene karşı olumsuz ve kötü niyetlidirler; bundan dolayı da, kötülüğün vasıtaları olarak kabul edilirler. Bu iki grup, birbiriyle sürekli savaş halindedir. Adityalar sınıfı içinde bir kahraman, muhtemelen Toprak Ana ve Gök Baba'nın oğlu olan Indra doğar. Şiddetli bir dövüşten sonra Indra, Vritra'yı öldürerek sonunda, muzaffer olur. Sonra, Vritra'nın hapsedilmesinden, hamile olan ve kendisinde altın embriyonun (güneş) bulunduğu yedi kozmik su (nehir) açılıp gelişir. Böylece güneşin ışığı, sıcaklığı ve kozmik suların rutubetinin mevcut olması sebebiyle yaratma ve evrenin organizasyonu vuku bulur. Arkasından kozmik yasa, tesis edilmiş hale gelir. Vritra öldürülmekle birlikte, kötülük ortadan kalkmaz; çünkü demonların hala yoklukta yerleri vardır ve Adityalar ve Danavalar arasındaki savaş devam etmektedir.⁴⁶⁴

Veda tanrılarının ayırt edici özelliği, ahlaktır. Onlar 'âdil'dirler ve 'hilekâr' değildirler; dürüstlük ve erdem in dostları ve koruyucularıdır. Bununla birlikte *Rig-Veda*'da ahlaki yüceltme, büyüklük ve güçle karşılaştırıldığında, tanrıların fazla belirgin olmayan bir karakteri olarak görülür.

Ramayana ve *Mahabaharta*'da tanrısal varlıkların ilginç bir resmi ortaya çıkar. Burada onlar çoğunlukla ahlaklı ve ahlaklı oluşun koruyucuları olarak takdim edilirler; karanlığın ışığa karşıt oluşu gibi, aynı şekilde Tanrılar tara-

⁴⁶⁴ Bkz. *Rig Veda*, 1.32.

fından tasvip edilen dinle, Demonlar tarafından tasvip edilen din de birbirlerinin karşıtıdır. Demonlar, sahtedir ve et yerler; tanrılar doğrudur/sahicidir/gerçektir ve nektar içerler. Tanrıların kralının birçok günahına rağmen, epik ahlakçı, pişmanlığı/tövbeyi ona atfeder. “Güneş, Ateş, Rüzgâr, bütün tanrılar, bütün varlık, hakikate dayanır; hakikat, binlerce at-kurbanının muadilidir; o tanrıları ve Pitirileri memnun eder; bu insanın en yüksek ödevidir”⁴⁶⁵. Tanrılar günahkârın sürçmesine sebep olur ve çoğu kez hakem olarak kendilerine müracaat edilir. Tanrılar, hikmet ve saf sevgiyi ararlar; imanı olmayan bir adamdan hiç bir takdimi kabul etmezler⁴⁶⁶. Bu bağlamda iman, ‘bütün tanrılara boyun eğmek ve onların yasasına itaat etmek’ anlamına gelir.⁴⁶⁷

Vedaların olduğu kadar bu Epik mitolojinin de ilginç bir özelliği, soyut niteliklerin şahıslaştırmış olmasıdır. Bundan dolayı, garip olan, Doğru, Yanlış ve Çıkarın/Faydanın tanrılar olarak şahıslaştırılması ve tanrısal bir üçlü meydana getirilmiş olmasıdır. İlk insanlar tanrısal, asla yanlış yapmayan, erdemin saf vasıtaları olan azizlerdi. Brahma’nın gerçek doğasına sahip olan bu insanlar, göğe gittiler; tanrılarla birlikte olduktan sonra tekrar geri döndüler ve tanrı gibi, yalnızca istedikleri zaman öldüler. Ancak binlerce yıl sonra insanlar, daha az erdemli hale geldiler; göğe gitme güçlerini kaybettiler ve yalnızca ‘yeryüzünde’ yürüdüler; cehenneme götürecek günaha gark oldular.

Bu yüzden erken Hindu din ve mitolojisi, tanrılığı ya da tanrısal varlıkları, Devalar ve Asuralar, tanrılar ve ‘demonlar’, Işığın güçleri ve Karanlığın güçleri arasındaki bir karşıtlıklar dizisiyle takdim eder. Sayısız mit, yaratılışın arkasından sürekli olarak aralarında çatışmaya devam etseler de yaratılıştan önce Devalar ve Asuraların cevher birliğini açıklar. Gerçekte onlar Pracapati ya da Tvashtri’nin oğullarıdır; aynı babadan hâsıl olan kardeşlerdir. Vritra karanlığı, ataleti, hareketsizliği ve aynı zamanda, potansiyel, amorf ve farklılaşmamayı, yani kaosu sembolize eder. Bu Hint düşüncesinin Dünya, Hayat ve Ruhla ilgili tek bir *urgundaya* varma teşebbüsüyle açıklanır. Indra ve Vritra arasındaki bütün çatışma, şefkatli ve korkunç, yaratıcı ve yıkıcı, zahir ve batın şeklindeki Tanrısalığın kararsız karakterini açıkça ortaya koyar. O karşıt, kusurlu, kötü, şeytani olarak takdim edilen gerçekliğin

⁴⁶⁵ *Mahabharata*, 13.75.29.

⁴⁶⁶ *A.g.e.*, 3.186.18 vd.

⁴⁶⁷ *A.g.e.*, 12.110.18.

olumsuz yönlerini temsil eder. Devalar ve Asurlar, bir ve aynı tanrısal gücün birbirine karşıt/zıt ya da birbirini izleyen anlardır.⁴⁶⁸

Evvelce Tanrıçalar hakkındaki bir kelime olan tanrısal androjeni konu ediniyoruz. Ana tanrıçaların heykellerinin dağılımı, Hindistan'dan Avrupa'nın köşelerine ulaşan bir yaygınlığa sahiptir.⁴⁶⁹

Bu heykeller, orta Neolitik kültüre aittirler ve bazı bilim adamları, onların Büyük Minoan Ana Tanrıça, Astarte, Afrodit, Isis, Hathor, Pallas Athenlar ve Hind dünya anası Devi'yi içeren tarihi dönemin daha sonraki büyük tanrıçalarının ilk örnekleri olduğunu düşününler. Bundan, daha sonraki tarihsel tanrıçaların daha önceki tarihsel ana tanrıçadan geliştiği sonucunu çıkarabiliriz. Neolitik ana tanrıça, doğurganlık/bereket tılsımları ya da sembolleri gibi görünür. Büyük göğüsleri, karnı ve tenasül uzuvları ve baş, ayaklar ve kollar gibi bedeninin diğer kısımlarının küçüklüğü ya da yokluğu, onların doğurganlık/bereket kültürüyle ilişkili olduğuna işaret eder.

Bildiğimiz gibi bütün Yüce Varlıklar, Semavi Varlıklar değildir. Birçok halk için, Yüce Varlık, Toprak Ana'dır. Yeryüzü, evrensel ana ve mükemmel (*par excellence*) yaratıcıdır. Yeryüzü, bir teofoni, yani tanrının tezahürüdür. Bazı dinlerde, Toprak Ananın, başkasının yardımı olmadan tek başına gebe kalabileceği kabul edilir. Akdeniz tanrıçalarının cinsi münasebet olmaksızın üreme mitlerine bakınız. Diğer dinlerde kozmik yaratma, en azından onun tamamlanması, Gök-Tanrı ve Toprak Ana arasındaki bir hiyerogomi [kutsal evlilik] (çev.) sebebiyle olduğu düşünülür⁴⁷⁰. Bu kozmogonik mit, yaygındır ve özellikle Okyanusya'da bulunur ve Asya'da, Afrika'da ve Amerikalılarda olduğu bilinir. Beşeri evlilik, yalnızca bu kozmik kutsal birleşmenin bir taklidinden ibarettir.⁴⁷¹

Hinduizm'deki Yüce Tanrının çifte doğaya yani bir diğer ifadeyle, ikili bir karaktere sahip olduğu düşünülür: Biri, sakın diğeri, aktif. Aktif olan, Tanrı'nın gücü (*Sakti*) olarak isimlendirilir ve onun karısı ya da varlığının dişil yarısı olarak şahıslştırılır; Sakin tarafı ise, onun erkek yarısı olarak isimlendirilir. Brahma'nın *Saktisi*, dişil yaratıcı kapasiteyi temsil etmekle birlikte, dişil ve eril prensiplerin yaratmada karışması düşüncesi, Şiva'ya ve eşi Parvatî'ye aktarılır. Şiva, bütün zıtların uzlaşmasıdır: Bu yüzden de o,

⁴⁶⁸ Mircae Eliade, *The Two and The One*, London, s. 88 vd.

⁴⁶⁹ E. O. James, *Mother Goddess*, London 1959.

⁴⁷⁰ Mircae Eliade, *The Sacred and the Profane*, s.144 vd. Bu kitap Mehmet Ali Kılıçbay tarafından *Kutsal ve Dindışı* adıyla Türkçe'ye çevirilmiş ve Gece Yayınları'ndan çıkmıştır (çev.)

⁴⁷¹ Bkz. Brede Kristensen, *The Meaning of Religion*, s.148, 228, 268, 360, 397, 405.

hem yaratıcı hem yok edici, hem korkunç hem nazık, hem kötü hem iyi, hem erkek hem kadın, hem ebedi dinginlik hem de sonsuz faaliyettir. Parvati, kendisiyle yarattığı, koruduğu ve yok ettiği gücün bir parçasıdır. Farklı dünya dinlerindeki tanrısal androjeni göstermek için birçok örnek iktibas edebilir. Tanrılar, onların tamlıklarını ve yaratıcı güçlerini ima etmek için 'Baba ve Anne', 'Koca ve Karı' diye isimlendirilirler.

4. Politeizm (Çok Tanrıcılık)

Politeizm, her biri, hayatın farklı kısımları üzerinde hüküm sahibi şahsiyeti olan birçok tanrının varlığına olan inancı ifade eder. Bu olgu, birçok bakış açısına uygun olarak açıklanabilir. Birincisi, dinsel bilinç/vicdan için, insanın bütün varoluş alanı, Tanrıyla ilişki halindedir. Doğal hayat dini bir anlam kazanır ve her şey, Tanrı'nın Rablığına tâbi olarak görülür. Bundan da, pratikte politeizme ve henoteizme yönelik bir eğilim ortaya çıkar. İkincisi, doğanın dini anlamı, özellikle de arkaik toplumlar arasında, doğal fenomenleri tanrısal gücün tezahürleri olarak anlamaya yol açar ve bu yüzden de, politeizm arkaik toplumlar arasındaki bu tür tecrübenin bir sonucu olabilir. Üçüncüsü, kozmik hayatı tanrısal vahyin merkezi alanı olarak ele alan dinlerde kozmik hayat, göklerin ve yerin, su ve ateş enerjisinin ve aynı zamanda insanın hayatında belli bir role sahip olan farklı olguların hayatıdır. Bundan dolayı insan, kendisiyle kozmosa bağlılığını ve onunla birliğini kabul ettiği ve gerçekleştirdiği kurbanlar ve ayinler vasıtasıyla tanrılara hizmet eder/ibadet eder. Dördüncüsü, genel olarak hayatın gizemi üzerine düşünceler yerine, her biri birbirinden farklı olan bu gizemin değişik şekillerinin sezgisel bir anlayışı ortaya çıktığı zaman, politeizmin dini değerine dair bir takım anlayışlar elde ederiz.⁴⁷²

5. Panteizm (Kamu Tanrıcılık)

Hava gibi her şeye sızan güç Tek'tir/Bir'dir. Buna dair güçlü bir farkındalık, onun bu dünyadaki mevcudiyeti ve gerçek varlığının görünen şeylerin şeklini alması gibi, Tanrıyı bütün varlıklarla özdeşleştirme eğilimi gösterir. Bunun yanı sıra, büyük vahiy sistemlerinde, vahyin objesi, bütün gerçekliği kaplayacak şekilde genişleyebilir. Her obje, ancak, içinde tanrısalın ikameti sebebiyle vahyin bir objesi haline gelir. Bu yüzden de panteizm, birçok kültürte olduğu gibi, vahye dair bu tür bir anlayışın sonucu olarak ortaya çıkmış gibi görünmektedir. Üstelik birçok dindar insan, bireysel ruhun ötesinde 'kozmetik bir bilinç' ya da 'ortak bir bilinçdişi' olduğunu kabul eder. Bunlar,

⁴⁷² A.g.e., s. 209, 212, 237, 252.

anima, prana, pneuma gibi evrenin gayr-i akli olarak kabul edilen hayat verici prensipleridir. Mistik tecrübe ya da en azından onun belli türleri, mistik hayatın tanrıyla bir oluş tecrübesinden meydana geldiği için, panteistik anlamda yorumlanabilirler. Doğu (yani, Hint) panteizmi, Batı'dakinden farklıdır; çünkü doğu panteizmi, her şeyin Tanrı olduğunu söylemez, fakat Tanrı ve yaratılmış varlıkların, Tanrı'ya bağlı ve O'ndan ayrı olsalar da, ruh ve beden gibi insanda birleştikleri anlamına gelecek şekilde, her şeyin Tanrı'da birleştiğini söyler. Ayrıca Angelus Silesius ve diğerlerinin panteizmi, Ramakrişna'ninkinden farklıdır. Çünkü Ramakrişna yaratmayı, sevginin bir sonucu olarak görür ve Tanrılığını hakiki öz olarak tasarlar.⁴⁷³

6. Monizm (Tekçilik)

Kutsal ya da tanrısal güç evrensel enerji haline geldiğinde, genel olarak ya psikolojik alanda evrensel olarak şahsiyet üstü Ruh, ya da derhal evreni harekete geçiren tanrısal bir aracının şeklini alan güç ya da, bölünmez bir dünya-düzeni olarak *tao, rta, asha, maat, dike, mana* gibi evren içinde faaliyet gösteren yaşayan bir güç olarak ortaya çıkar. Brahmanizm durumunda, evrenin objektif temelini ve sübjektif Ben'in en içteki özünün, dini tecrübenin, en mükemmel şekli olarak özdeşleştirilmesi, muayyen dinlerin, evrensel/tümel dinin yalnızca kusurlu ifadesi ve gerçekleşmesi olduğu bütün zamanlar ve kültürler için geçerlidir.

Dinler tarihinde çoğu kez, genel politeistik arka plandan, her ikisi de, hayatın birçok fenomenin arkasındaki birleştirici prensibi keşfetme arzusunun motive ettiği daha yüksek, büyük iki dini düşünce tipinin geliştiğini görürüz. Monizm, politeizmde gizli bulunan panteizmden hareket ederek çokluğun içindeki biri araştırır ya da başka bir ifadeyle, basit bir şekilde belirlenmemiş hale gelinceye, kendisi olan fenomen dünyası aldatıcı görünüşten başka gerçekliği olduğu reddedilinceye kadar sınırlar ve tanımlardan bütünüyle uzak olan Bir üzerinde düşünür. Diğer tür, politeizmin birçok tanrısından birini ayırmış ve onu, bir ve tek Tanrı olarak tapınılan Yüce Varlık düzeyine yükseltmiş görünür. Esas olarak doğru ve iyi bu yüzden de şefkatli ve merhametli, bütün ahlakî kötülüklerden uzak olan bu tanrı, öz olarak kendilerinden farklı olduğu dünyevi her şeyin üzerine yükseltilir. Bu, dinin diğer şekillerinin politeizmden kaynaklandığı anlamına gelmez.

⁴⁷³ A.g.e., s. 36, 58.

Seçilmiş Kaynakça

- Pettazzoni, R. "The Supreme Being: Phenomenological Structure and Historical Development", *History of Religion*, edited by Mircae Eliade and Joseph Kitegawa, Chicago, 1959, s. 56-66. (Bu makale Fuat Aydın tarafından "Yüce Varlık: Fenomenolojik Yapı ve Tarihsel Gelişim" adıyla Türkçe'ye çevirilmiş ve Pettazzoni'nin diğer makaleleriyle birlikte *Tanrıya Dair* adıyla İz Yayınları tarafından yayımlanmıştır)
- , *Essays in the History of Religions*, Leiden 1954, s. 1-10.
- , *L'Essere Supreme nelle Religioni Primitive*, Torino 1957.
- , *L'Onniscienza di Dio*, Torino 1955.
- , *Monotheismus und Polytheismus, Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, IV, 1930.
- Mbiti, John S., *Concept of God in Africa*, London 1970.
- Smith, Edwin M. (edit), *African Ideas of God*, London 1950.
- Söderblom, Nathan, *The Living God*, Boston 1962.
- Carpenter, J. E. *Theism in Mediavel India*, London 1921.
- Radin, Paul *Monotheism among the Primitive Peoples*, London 1924.
- Schmidt, Wilhelm *Der Monotheismus der Primitiven*, Antropos, Vol. XXV, 1930, s.703-709.
- , *Der Ursprung der Gottesidee*, 6 Vols., Münster 1926-1935.
- , *L'Origine de l'idee de Dieu*, Antropos, Vol. III, IV.
- Varii, La Realite, Supreme dans les Religions non-chretiennes, *Studia Missionalita*, Vol. XVII, Roma 1968.
- Eliade, Mircae, *The Two and The One*, London 1962.
- James, E. O., *The Concept of Deity*, London 1950.
- , *The Cult of Mother Goddess*, New York 1959.
- Chaudhuri, M. K. De, *God in Indian Religion*, Calcutta 1969.
- Catala, Vicente Hernandez, *La Realidad Supreme como "Coincidentia Oppositorum" en la Historia de las Religions*, Madrid, 1972.
- Shih, J., "The Notions of God in the Ancient Chinese Religion", *Numen*, 1969.